

EMLÉKKÖNYV
MELICH JÁNOS

HETVENEDIK SZÜLETÉSENAPJÁRA

ÍRTÁK

TISZTELŐI, BARÁTAI, TANÍTVÁNYAI

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1942

CZUCZOR ÉS FOGARASI NYELVTUDOMÁNYI ELVEI.

A magyar nyelvtudomány története elismeréssel emlékezik meg SAJNOVICSnak, GYARMATHINak és RÉVAINak, a három úttörőnek nagy érdemeiről. SAJNOVICS és GYARMATHI a történeti célú összehasonlító nyelvészet első képviselői nemcsak hazánkban, hanem egész Európában, RÉVAINak pedig örök érdeme marad, hogy — MELICH JÁNOS szavai szerint — «ő az első, aki nyelvi jelenségek magyarázatában nagy tökéletességgel alkalmazta a történeti módszert».¹ Ezeknek a nagy jelentőségű kezdeményeknek azonban nem volt közvetlen folytatásuk. Sem az összehasonlító, sem a történeti nyelvvizsgálatnak nem akadt nálunk művelője HUNFALVY PÁLIG.

Mi volt az oka, hogy úttörőink tanítása a maga korában terméketlen maradt? A finnugor nép- és nyelvrokonság gondolatát idegenkedve fogadta a magyarság. Voltak történetíróink, szépíróink, akik örömmel üdvözölték az északi rokonságot, de az új tanítás szélesebb körökben nem tudott elterjedni, nem tudta megingatni a keleti származás hagyományos hitét. A finnugor nyelvhasználatnak abban az időben még nem voltak olyan erős fegyverei, hogy meghódíthatták volna a magyarság lelkét. «Finnugor területen még akkor sem bontakozhatott volna ki az összehasonlító nyelvtudomány — mondja ZSIRAI MIKLÓS, — ha egy RASK vagy egy BOPP áll a szolgálatában, mert a legtöbb finnugor nyelvből mennyiségre csekély, minőségre gyarló anyag állott a kutató rendelkezésére».² SAJNOVICS is, GYARMATHI is csak egy-egy munkában adták ki nyelvhasználati kutatásaik eredményét. Nem folytattak harcot igazukért, elhallgattak.

Más volt a sorsa RÉVAI tanításának. RÉVAI az *Antiquitates* és az *Elaboratior Grammatica* lapjain részletesen kifejtette a nyelvünk történeti vizsgálatában évtizedeken át szívós munkával elért tudományos eredményeit. A tanítását megtámadó VERSEGHYVEL kemény harcot vívott,

¹ MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya: NyÉrt. XX/4, 41.

² ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. 504.

s bár korán elhunyt, tekintélye halála után nem szűnt meg. A Tudós Társaság, melynek megalapításáért életében annyit fáradt, az ő tervezete szerint alakult meg s az ő tanítását hirdette irányadónak a nyelvtan és helyesírás legfőbb kérdéseiben. De a nyelv történeti vizsgálatában nem akadt RÉVAINAK követője. Nem pedig azért, mert akik utána a magyar nyelvet vizsgálták, a legfontosabb kérdéseknek egyrészt a magyar nyelv eredetét, kialakulását, másrészt a magyar nyelv gyakorlati művelését, fejlesztését látták, s ezekre nézve a nyelv életének emlékekkel bíró rövid szakaszát nem tartották döntő jelentőségűnek. Történetíróinknak a magyar mult emlékeit ápoló buzgalma megvolt nyelvtudósainkban is. BOD PÉTER, BARÓTI SZABÓ DÁVID, FÁBCHICH JÓZSEF, SÁNDOR ISTVÁN a régi szavakat is gyűjtötték. SÁNDOR ISTVÁN a maga Sokfélejében értékes nyelvtörténeti tanulmányokat, magyarázatokat közölt (vö. MELICH JÁNOS, id. m. 18—21). A Tudós Társaság nagyjutulmával koszorúzta meg KRESZNERICS FERENC Magyar Szótárát, amely-a maga korának szókincsén kívül a régi nyelv szavainak a Nyelvtörténeti Szótár megjelenéséig leggazdagabb gyűjteményét foglalja magában. RÉVAI felfogását követte a Tudós Társaság abban is, hogy megkezdte a nyelv-emlékek kiadását.

Maga RÉVAI világosan látta, hogy az ő nyelvtana minden más nyelvtantól különbözik, s látta a nyelv történeti vizsgálatának mint módszeres eljárásnak jelentőségét (vö. Elab. Gramm. I, 7—8, 36—39). De ez a tudományos felfedezése együtt van nála olyan hagyományos régi tanokkal, amelyek a történeti nyelvtudomány kifejlődése után jelentőségüket elvesztették vagy éppen teljesen tarthatatlanoknak bizonyultak. Így RÉVAI felfogása szerint a nyelvek közös eredetűek, egy ősnyelvnek (lingua primigenia) származékai. Ebből érthető, hogy egyaránt rokonítja nyelvünket a sémi, a török és a finnugor nyelvekkel. Ezenkívül az ő tudományában közvetlen kapcsolat van az igazság megismerése és gyakorlati alkalmazása között. Azért vizsgálja a nyelvet, hogy ősi törvényeit megismerje és ezzel szükség esetén irányíthassa használatát, művelését (vö. Elab. Gramm. I, 8—10). RÉVAINAK ezek a tanításai nagyobb hatással voltak a közvetlen utána következő kutatókra, mint a történeti vizsgálat gondolata. HORVÁT ISTVÁN is a Verseghy ellen RÉVAI védelmére készített vitairatában azt tartja RÉVAI legnagyobb érdemének, hogy a magyar nyelv segítségével «felvezet bennünket a' nyelveknek szinte tsötsömös korokig; 's útát nyit az idegeneknek is saját nyelvökről való böltsebb gondoskodásokra».¹ Nagyobb fontosságot

¹ BOLDOGBÉTI VÍG LÁSZLÓ, Versegi Ferentznek megfoggyatkozott okoskodása. Pest, 1806. 158.

tulajdonít HORVÁT ISTVÁN Révai tanításában a nyelv eredetének, a gyökérszók szerepének, a képzés és ragozás keletkezésének, mint a nyelv-történetnek.

A Révai halála után az Akadémia tevékenységének megindulásáig terjedő időt TOLDY FERENC nyelvészetünk történetében a legszomorúbb időszaknak nevezi, mert Verseghy az ország hivatalos grammatikusa lett, s akadálytalanul hirdethette iskolákban s azokon kívül nyelvünk szellemét kiölő, törvényességét megsemmisítő durva empirismusát, s ebből a süllyedésből végre is az Akadémia emelte ki nyelvészetünket avval, hogy sikerült a nyelvtudományi osztálynak elfogadtatni az Akadémiával Révai rendszerét.¹ Hogy az Akadémia Révai tanítását fogadta el, abban nagy része volt Kazinczy állásfoglalása mellett GRÓF TELEKI JÓZSEF első akadémiai elnök nagy tudományos tekintélyének és annak a két nyelvészeti munkájának, amelyet a Marczibányi-intézet pályateteleire 1818-ban a magyar nyelv bővítéséről és egy tökéletes magyar szótár készítéséről írt.² TELEKI JÓZSEF a legnagyobb elismeréssel szól Révai munkásságáról. Különösen kiemeli, hogy Révai nyelvünk történetébe új világot gyújtott a régiségek felkutatásával és vizsgálásával, de a nyelvművelésben nem tartja Révaival bírónak a régiséget. Legnagyobb dicséretül pedig azt mondja róla, hogy kedvezőbb körülmények között könnyen lehetett volna nyelvünk Adelungja (A magyar nyelv bővítése 89). TELEKI JÓZSEF a nyelvújítás és a szótárírás gyakorlati kérdéseire tudományos alapon írta meg pályaműveit. A két munkában az általános és a magyar nyelvtudománynak szinte minden egykorú kérdését tárgyalja a legjobb hazai és külföldi források segítségével, de önálló ítélettel. Különösen a nyelvújításról szóló nagyobb munkája igen gazdag tudással van megírva. TOLDY FERENC szerint Telekinek ez a műve a maga korában a legnevezetesebb magyar tudományos munka volt, amely «a' nyelv' törvényeit bővebben fejtette ki, mint korában kifejtve voltak». ³ TELEKI JÓZSEF evvel a munkájával elősegítette a nyelvújítási harc lecsillapítását és az újítás eredményeinek elismerését. Másik munkáját pedig a Tudós Társaság alapul vette a nagyszótár tervének elkészítésekor. TELEKI művei

¹ TOLDY FERENC, A magyar nemzeti irodalom története rövid előadás-ban. 4. kiad. Budapest, 1878. 256, 329—30.

² GRÓF TELEKI JÓZSEF, A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által. Jutalomfeleletek I. Pest, 1821. — Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése, készítése módja. Jutalomfeleletek II. Pest, 1821. — Gróf Teleki Józsefnek ezeket a munkáit méltatja CSÉRY BALINT, Teleki József gróf mint nyelvész. NyF. LV. Budapest, 1909. — ZOLNAI GYULA szerint Teleki szótártervezetében a szótárírás céljára és módszerére nézve fontos, ma is figyelemre méltó észrevételeket találunk (AkÉrt. 1899: 52).

³ TOLDY FERENC, Emlékbeszéd gr. Teleki József felett. Pest, 1855. 17.

három évtizeden keresztül (1821-től 1851-ig) nagy hatással voltak a magyar nyelvészekre nemcsak a nyelvújítás meg a szótárírás gyakorlati kérdéseiben, hanem nyelvtudományi felfogásuk kialakításában is. CZUCZOR és FOGARASI, a nagyszótár szerkesztői, igen sokban követték Teleki tanítását.

A Magyar Tudós Társaságot alaprajza kötelezte, hogy gondoskodjék egy tökéletes magyar grammatika és a lehetőségig teljes szótár készítéséről.¹ A Társaság mindjárt első nagygyűlésén, 1831-ben foglalkozott ezzel a feladattal. Nyelvtanul kiadta először 1832-ben a Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályait, majd 1846-ban a Magyar nyelv rendszerét. Megkezdődött a nagyszótár előkészítő munkája is. VIZSOTA GYULA a nagyszótár történetéről szóló tanulmányában elmondja, hogy a nagyszótár előkészítésére megbízta a Társaság a tagjait műszavak, mesterségyszavak és tájszók gyűjtésével. Ennek a munkának eredményeként jelent meg 1834-ben a filozófiai és a matematikai műszótár, 1838-ban a tájszótár és 1843-ban a törvénytudományi műszótár. Közben felszólítást kaptak az egyes osztályok tagjai, hogy a maguk osztályához tartozó szavakat értelmezzék. Ugyanilyen testületi munkával akarták megoldani a magyar szavaknak az ismertebb idegen nyelvek szavaival való összehasonlítását is. Amikor hosszas kísérletezés után látható volt, hogy ilyen módon nem lehet egyhamar elkészíteni a nagyszótárt, 1844-ben egy kisebb, csupán értelmező szótár szerkesztésével megbízta a nagygyűlés CZUCZOR GERGELYT, s melléje vizsgálóul megválasztotta FOGARASI JÁNOST. A szerkesztők azonban nem maradtak meg a megbízásuk szerint megállapított keretek között, hanem az értelmezésen kívül kiterjeszkedtek a szavak származásának és rokonságának kutatására is. Az Akadémia hozzájárulásával értelmező szótár helyett értelmező és szófejtő szótárt készítettek.² Munkájuk: első nagyszótárunk, A magyar nyelv szótára címmel hat kötetben 1862-től 1874-ig jelent meg.

A szótár a szerkesztők közös munkája. Nem osztották föl egymás között füzetek vagy betűk szerint az anyagot. Azt sem lehet mondani, hogy az egyik szerkesztő készítette az értelmező, a másik meg az elemző részt. Közösén dolgoztak, de a munka nagyobb részét Czuczor végezte. Az 1844. évi nagygyűlés Czuczort mint szerkesztőt bízta meg a szótár készítésével, de 1847-ben közösén jelentik, hogy fölvtették az etimológiát is a szótárba, 1851-ben a két szerkesztőről szól a szótári munkálatokat vizsgáló bizottság jelentése, de 1854-ben ugyanaz a bizottság arról tesz

¹ A M. Tud. Társaság Évkönyvei I, 102.

² VIZSOTA GYULA, A M. Tud. Társaság nagyszótárának története: MNy. V, 1—7, 49—63.

jelentést, hogy a szerző — nyilvánvalóan Czuczor — ernyedetlen gonddal és lelkesedéssel folytatja művét, s ugyanakkor Fogarasi mint a szótár-szerkesztőnek megbízott munkatársa szerepel (CzF. Előbeszéd 11—13). TOLDY FERENC, Czuczor hűséges jó barátja, a róla tartott emlékbeszéd-ben elmondja, hogy Czuczor, amikor 1845-ben a szótár szerkesztéséhez fogott, félretett mindent, megvált még lantjától is, csak a szótárnak élt, s a szótár etimológiai része is nagyrészt Czuczortól való.¹ Czuczor a szerkesztés mellett ismételtelen értekezik a szótárral kapcsolatos kérdésekről: 1847-ben a szók elemzéséről és értelmezéséről (AkÉrt. 1847), majd 1851-ben HUNFALVYVAL vitatkozva a magyar nyelv etimológiai és hasonlító vizsgálata elvéről (AkÉrt. 1851), ő írja meg és ő terjeszti elő a szótár előszavában az alapelvek és eljárás igazolásáról megjelent tanulmányokat (AkÉrt. 1857, 1859, 1860—61). De mindenben egyetértett FOGARASIVAL. Egyszer sem volt szükség arra, hogy az Akadémia határozata szerint véleménykülönbség miatt a nyelvtudományi osztály elé terjesszék az ügyet (CzF. Előbeszéd 1). Több jel arra mutat, hogy a szótárban a szó-hasonlítások egy része, különösen a mongol szavakkal való hasonlítás, meg talán a szanszkrit hasonlítás is, FOGARASI munkája. Amikor Czuczor 1866-ban meghalt, a szótár negyedik kötete volt sajtó alatt, de a munka kéziratban teljesen készen állt. Az V—VI. kötet kéziratát FOGARASI rendezte sajtó alá, s a VI. kötethez csatolt végszóban számot adott közösen végzett munkásságukról. Ha a nagyszótár nyelvtudományi felfogásáról akarunk beszélni, nem választhatjuk külön Czuczornak és FOGARASINAK a nézeteit, hanem kettőjük közös munkáját, közös felfogását kell a szótárban értékelnünk.

TOLDY FERENC az 1847. évi főtitkári jelentésében örömmel üdvözölte a szerkesztőknek azt a tervét, hogy a szóelemzést és hasonlítást is felveszik a szótárba, egyúttal azt a reményét fejezte ki, hogy «oly munkának nézhetünk örömmel és bizodalommal elébe, mely a magyar nyelvet anyagi egész mivoltában, szerkezete minden egyességeiben, történeti fejlődésében s más vele érintkezett nyelvekhez viszonyában tüntetendi elő, s jövőndőre mindennemű nyelvbúvárlásban anyagul, irányul és kiinduló pontul szolgál».² CZUCZOR és FOGARASI valóban olyan munkát akartak alkotni, mely magában foglalja mindazt, amit a magyar nyelv szavairól tudni lehet és tudni érdemes. Az tehát a kérdés, hogy mit tartottak a szerkesztők tudományos kutatással elérhetőnek és mit tartottak kutatásra érdemesnek. Más szóval: milyen nyelvtudományi elveket követtek. Felfogásuk olyan időben alakult ki, amikor még nem a

¹ A M. Tud. Akadémia Évkönyvei XI/9: 24—27.

² A M. Tud Társaság Évkönyvei VIII, 65 (idézi VISZOTA: MNy. V, 62).

történeti, hanem a filozófiai vizsgálat volt nyelvészeink szemében az egyedül helyesnek tartott módszeres eljárás. Maga FOGARASI JÁNOS egyik tekintélye volt ennek az irányzatnak, s ez uralkodott nyelvészetünkben ellenmondás nélkül HUNFALVY PÁL fellépéséig. Azután is csak hosszas küzdelemmel sikerült a történeti és összehasonlító nyelvészettudományos életünkben teljesen érvényre jutnia.¹ Ez a küzdelem bebizonyította, hogy a nagyszótár nyelvbölcseleti elvei alapján nem lehet nyelvi kérdésekben módszeresen igazolható, rendszeres ismeretekhez jutni. Hiába volt ezeknek az elveknek nagy történeti multjuk, hiába voltak a történeti és összehasonlító nyelvészet kialakulása előtt évszázadokon keresztül az egész európai tudós világ tanításai, szerepük a tudományos kutatásban megszűnt.

Ha CZUCZOR és FOGARASI nyelvészeti felfogását vázolni akarjuk, a következő kérdésekre kell feleletet adnunk. Mi volt a véleményük magáról a nyelvtudományról? Miben látták a szótár célját? Hogyan gondolkoztak magáról a nyelvről s a nyelveknek, különösen a magyar nyelvnek rokonságáról és más nyelvekkel való történeti kapcsolatairól? Milyen elveket tartottak irányadónak a szóelemzésben?

A nyelvtudományt mind a ketten, CZUCZOR is, FOGARASI is filozófiai jellegű tudománynak fogták fel, olyan tudománynak, amelynek alaptörvényei a filozófiából fejthetők meg. FOGARASI A magyar nyelv metaphysicája (Pest, 1834) c. munkájában abból a tételből indul ki, hogy «az ismérettudomány vagy a' metaphysica törvényei, törvényei a' philológiának is egy magosabb, philosophiaibb, eredetibb nyelvben» (Előszó III—IV). FOGARASI a magyar nyelvtudomány filozófiai rendszerét Kant tanszéki utódának és művei népszerűsítőjének, KRUG VILMOS TRAUOGOTTNAK tanításával alapozza meg, s oly nagy jelentőséget tulajdonít az újabb filozófiának, hogy azt hiszi, nem új találmány az, hanem csak a réginél tisztább, világosabb rendszere az elme eredeti és örök törvényeinek és tehetségeinek, s ezeket az eredeti és örök törvényeket az első emberek jobban érezték mint mi (id. m. 17—18). A filozófia tehát az ősember tudománya, az ősember ismereteinek foglalatata, ebből lehet az ősi, eredeti nyelvet is megérteni. Ezen a felfogáson alapul Fogarasinak a betűk ősi jelentését hirdető tanítása.

Ugyanígy gondolkozott a nyelvtudományról CZUCZOR is. Határozottan kijelenti, hogy a nyelvtudományi kutatás a bölcsezet egyik ága (AkÉrt. 1853: 217). A nyelvbölcselet feladata pedig véleménye szerint «ellesni és elvonni az észnek ama kiinduláspontjait, melyekből a szók

¹ PINTÉR JENŐ, Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831—1850-ig. Jászberény, 1906 (különnyomat a jászberényi áll. főgimn. értesítőjéből).

alkotásában s viszonyításaiban kieredt» és általában «a nyelvalkotó észjárást mind általánosan, mind egyes nyelvekre alkalmazva vizsgálni, s egymáshoz hasonlítani» (AkÉrt. 1859. II, 604). Védi a nyelvbölcseletet azok ellen, akik azt hiú ábrándozásnak gúnyolják, s csak azt az ismeretet tartják tudománynak, amit tapasztalati úton lehet szerezni valamely nyelvről. «A tapasztalatot a nyelvbölcselelő sem mellőzi, — folytatja Czuczor — sőt észszerűleg csakis abból indulhat ki, de nem elégszik meg a csupasz történeti adatokkal, hanem azon elveket s vezérfonalakat is nyomozza, melyeket a nyelvalkotó ész követett és követ» (AkÉrt. 1859. II, 604—5).

Nemcsak Czuczor meg Fogarasi, hanem Révai után Hunfalvyig minden magyar nyelvész a filozófiát tartotta perdöntő bírónak nemcsak az általános nyelvtudományi kérdésekben, hanem a magyar nyelv életének gyakorlati kérdéseiben is. VERSEGHY a filozófia igazságaira épített felelettel akarta megoldani a Marczibányi-intézetnek a dialektusról, a szókönyvről és a helyesírásról kitűzött pályatételeit.¹ De nem Verseghynek, hanem GRÓF TELEKI JÓZSEFnek a munkái terelték ebbe az irányba nyelvészeink gondolkozását. Teleki két pályaműve filozófiai grammatikát és filozófiai szótárt kíván. Általában a filozófiának a tudós világ előtt való nagy tekintélyét bizonyítja, hogy a Tudós Társaság megalakulása-kor külön filozófiai osztályt szervez és azt közvetlenül a Társaság első és legfőbb célját, a nyelvművelést szolgáló nyelvtudományi osztály után sorolja. ALMÁSI BALOGH PÁL az egykorú tudományelméleti felfogást hirdeti, amikor azt mondja, hogy a filozófia «minden tudománynak alapkőve, melyből mint valamely törzsből kell minden tudományos esmereteknek kifejtőzniök.»² Czuczor és Fogarasi a maguk korának tudományos felfogását követték abban, hogy a nyelvtudományt filozófiai tudománynak tekintették.

Másik vonása a nyelvtudományról való nézetüknek, hogy a nyelvészetet nem tisztán elméleti, az igazság megismerésére törekvő, hanem egyúttal gyakorlati célú tudománynak, a nyelvművelés eszközének is tartották. FOGARASI kifejti A magyar nyelv metaphysicája c. munkájának bevezetésében, hogy nem halaszthatta tovább ennek a munkának kiadását, mert attól félt, hogy ha a magyar nyelv helytelen irányt találna venni tudósaink kezében, eredetisége veszélybe kerülne, de ha az ő munkája vagy annak elvein épülő jobb munka szolgál útmutatóul, az utókor ezredek múlva is művelheti ésszel és ízléssel nyelvünket a nélkül,

¹ VERSEGHY FERENC, A' filozófiának talpigazságaira épített felelet. Buda, 1818.

² KORNIS GYULA, A magyar philosophia fejlődése és az Akadémia. A M. Tud. Akad. első évszázada I, 82—83, 89, 95—96.

hogy eredetiségéből egy szálnyit is vesztené. A nyelvtudomány célja tehát Fogarasi szerint a nyelvművelés. A nagyszótár tervében és magában a szótárban is közvetlen kapcsolat van az elméleti és a gyakorlati cél között. GRÓF TELEKI JÓZSEF a szótár készítését tárgyaló pályaművében avval indokolja egy nagy magyar szótár szükségességét, hogy mindaddig, míg ilyen szótárunk nem lesz, nyelvünknek további szerencsés kiművelését nem remélhetjük. A Teleki munkája alapján készült szótári utasítás szerint «tökéletes nagy szótárnak a nyelv gyermekkora, előmenetele, virágzása s megromlásának philosophiai történeteit kell magában foglalnia» (CzF. Előbeszéd 2). Ennek az elméleti jellegű, általános tervnek a részletezésében azonban már gyakorlati szempontok érvényesülnek. Az utasítás kifejti, hogy «tökéletes magyar szótárban minden magyar szónak fel kellene találtatnia; de e szerint igen sok haszontalan, rosszul alkotott szóval terhelnők szótárunkat, s másfelől minden magyar szónak kikutatása nem is oly könnyű, mint első tekintetre vélnők» (CzF. Előbeszéd 3). Tehát meg kell válogatni, hogy mely szavak kerüljenek bele a szótárba. Az utasítás teljesen gyakorlati célok szerint irányítja a szavak kiválogatását. A közélet és az irodalom nyelvében általánosan használt szavakat akarja elsősorban felvételni a szótárba. Nem lehet csak a helyesen alkotott szavakat fölvenni, mert sok helytelenül alkotott szó általános használatú, de az írás- és beszédbeli közszokást sem lehet kizárólag útmutatóul venni, mert igen sok jó szavunk elavult, s az írók meg sok helytelen szót használnak. A felvételre kijelölt szócsoportok részletezésében az utasítás ilyen teljesen gyakorlati célú szempontokat ajánl a szerkesztőknek: meg kell jegyezni, hogy mely új, vidéki vagy elavult szók érdemlik a megtartást s felélesztést, — az idegen szók közül azokat kell felvenni, amelyek nyelvünkben régen meggyökereztek, továbbá amelyekre okvetetlenül szükségünk van, — a szótáríróknak új szókat alkotni és a szótárba beiktatni nem szabad, de a szavak magyarázatában ajánlhatnak új szóalkotásokat (CzF. Előbeszéd 3).

A tudós munkában az elméletnek és a gyakorlatnak ez az egybefonása nem lephet meg bennünket abban a korban, amelyben maga a filozófia is több művelője szerint gyakorlati célú tudomány volt. KRUG szerint a filozófia gyakorlati célja: harmónia a gondolkodásban és akarásban, ismerésben és cselekvésben. Erre a tanításra támaszkodik HERÉNYI JÁNOS és SZONTAGH GUSZTÁV magyar nemzeti filozófiája, az ú. n. egyezményes filozófia, amely szerint a filozófiának mint gyakorlati élettudománynak feladata az igaz, a jó és a szép összhangjának megvalósítása az életben (vö. KORNIS GYULA, id. m.). FOGARASI, amint már említettük, szintén KRUGból tanulta a maga nyelvbölcseletének filozófiai alapvetését.

A nagyszótár szerkesztői a legnagyobb tekintélyű tudománynak, a filozófiának segítségével akartak szilárd alapot építeni a magyar nyelv művelésének. A nyelvművelésben meggyőződésük szerint hívei voltak Kazinczynak, Kazinczy nyelvújításának. Az akadémiai utasítás szintén ezt a felfogást képviselte. A szerkesztők a nyelvújítás szavait mint a népnyelv és a régi nyelv szavaival egyenlő értékűeket vették fel a szótárba. Maga a szóelemzés, s a gyökereknek, képzőknek és ragoknak a szótárban való tárgyalása sem csak elméleti céllal történt, hanem azért is, hogy tudományos alapot vessenek nyelvünk további fejlesztésének, bővítésének. SZARVAS GÁBOR is, a nyelvújítás nagy ellenfele, azt mondja a nagyszótárról írt bírálatában, hogy a szótár tanítása szentesíti a neológia minden visszasságát, s ezért szükségesnek tartotta egész meztelenségében bemutatni azt a tudományt, amelyen az újítás nyugszik (Nyr. VIII, 23). De amint Czuczor és Fogarasi nyelvbölcselete a neológiának, ugyanúgy Szarvas Gábor történeti nyelvtudománya az orthológiának gyakorlati céljait támogatta a maga tudományos elveivel.

A gyakorlati célú bölcselet táplálja Czuczornak és Fogarasinak a nyelvről, a nyelvrokonságról, a nyelvtörténetről vallott nézeteit is. FOGARASI szerint az első nyelvalkotó az elmének eredeti és előlegi (a priori) törvényei szerint teremtette a nyelvet (A m. nyelv metaph. bev. III). Czuczor véleménye szerint is a nyelv «az emberi észnek egyik legnemesebb műve, az emberi ész és szellemerőnek olly nyilatkozata, mint a' világ' mindensége és tüneményei a' legfelsőbb szelleméi, kit istennek hívunk» (AkÉrt. 1853: 217). Minthogy a nyelv az emberi ész műve, s minden nyelv az illető nép ismerettárát foglalja magában, ebből a felfogásból Czuczor azt következteti, hogy a nyelvet úgy kell tekinteni, «mint gyakorlati bölcselet rendszerét, melynek vannak általános elvei, de alkalmazásban, mint a történelem bizonyítja, sokféle ágaznak egymástól» (AkÉrt. 1859. II, 603—4).

A nyelvek rokonságát illető gondolataik GRÓF TELEKI JÓZSEF felfogásában gyökereznek. Teleki, ugyanúgy mint Révai, a közös ősanyanyelvről szóló régi tanításnak híve, de nyomát találjuk nála a természeti rokonság tanának is: az ősemberek ugyanazon körülmények között belső ösztönből hasonló hangokat találtak fel. Az ilyen rokonság azonban TELEKI szerint igen távol levő, egészen elenyészett atyafiság lehet, s csak egyes szavak hasonló hangzásán alapul. A valóságos rokonság bebizonyításához a nyelvek egész belső alkotásának, természetének és a gyökérhangoknak egyezése szükséges. A magyar nyelv eredeti nyelv, nem származéka egy más nyelvnek, de rokonságban van a keleti vagy sémi, meg az északi vagy finn-lapp nyelvekkel, amint Révai is tanította. Cáfolja TELEKI Adelungot, hogy a magyar nemzet török-tatár törzsök,

mely finn, gót, vogul, votják és más népeket olyan nagy számmal hódoltatott meg, hogy eredeti nyelve egészen elváltozott, cáfolja Beregszászit is, hogy nyelvünk a semiták és a perzsák nyelve között mintegy közepen állana, nem fogadja el Thomas Ferdinánd ötletét sem, amely a magyar és a régi egyiptomi nyelvek között akart rokonságot felfedezni. De azt hiszi, a magyarral valamilyen rokonságban van a zend, a szanszkrit meg a kínai nyelv. Ezek a nyelvek nemcsak a legrégibb ismeretes nyelvek közé tartoznak, hanem legközelebb állanak ahhoz az ősi nyelvhez, amelyen a legelső emberek beszéltek. Ennek a tárgynak bővebb kifejtését a szorgalmatos maradékra bízza TELEKI JÓZSEF (A m. nyelv bővítése 12—19).

A magyar nyelv valóságos, történeti rokonságát borító homályt TELEKI fejtegetései nem úrták el, hanem inkább növelték a zend, a szanszkrit és a kínai rokonság gondolatának felvetésével. A Tudós Társaság úgy akarta a megoldás felé segíteni a kérdést, hogy KÁLLAY FERENC javaslatára 1834. évi nagygyűlésén felkérte tagjait, igyekezzenek a magyar nyelv szavainak más nyelvek szavaihoz való hasonlóságát kifejteni és dolgozataikat a nagy szótárhoz való előkészületül a Társaságnak benyújtani.¹ Az így megindult hasonlítás nemcsak a magyar nyelv rokonságának tisztázásához nem járult hozzá, de nem mozdította elő a szótár ügyét sem.

Czuczor felfogása szerint a magyar eredeti nyelv, amelyet önmagában lehet és kell megérteni, megfejteni, a más nyelvekkel való hasonlítás csak másodsorban jöhet számításba. «Saját nyelvünk belső titkait kell mindenek előtt kifürkésznünk» — mondja Czuczor, — mert így a szók értelmét nem kívülről fogjuk becsempészni, hanem belülről kifejteni (AkÉrt. 1851: 298). Czuczornak kufsteini börtönében erős meggyőződésévé lett az az előbbi sejtelve, hogy a magyar nyelv egyszerűségénél, átlátszóságánál és legapróbb elemeire való felbonthatóságánál fogva a világ legfejlettebb nyelveinél régibb és épebb nyelv.² TOLDY FERENC is azt remélte 1844-ben Reguly utazásától, hogy bebizonyosodik: a magyar nyelv minden mástól független ősnyelv.³

A szótárnak igen sok cikkében, szófejtésében látható, hogy a szerkesztők még oly szavakat is, amelyeket rokon nyelvek szavaival egyez-

¹ Kállay a tervezett hasonlító munka utasítását is elkészítette (vö. KEVE MÁRIA, Kállay Ferenc nyelvhasonlító munkássága. Bpest, 1940, FgrÉ. IV, 20—22). — VISZOTA GYULA: MNy. V, 52—3 közli a hasonlítóssal megbízott tagok névsorát a hasonlított nyelv megjelölésével.

² TOLDY FERENC, Emlékbeszéd Czuczor Gergely felett. A M. T. Akad. Évkönyvei XI/9: 20. — Vö. CzF. Előbeszéd 49.

³ Toldy nyilatkozatát idézi KEVE MÁRIA, id. m. 35.

tettek, vagy amelyeket más nyelvekből átvett szavaknak tartottak, igyekeztek magából a magyar nyelvből megfejteni. Ebben az eljárásban az a felfogás vezette őket, hogy a más nyelvek szavaihoz hasonló magyar szavak lehetnek nemcsak történeti rokonságnak vagy átvételnek eredményei, hanem lehetnek ősnyelvi maradványok vagy természeti rokonság következményei. Ez a felfogás és eljárás a magyar nyelv védelmét is szolgálta a szófejtésnek DANKOVSKY-féle iránya ellen. DANKOVSKY GERGELY a *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum* (Pozsony, 1833) c. munkájában a magyar szavak négyötödét minden elvszerű válogatás vagy történeti összevetés nélkül, pusztán a hangzásnak valamelyes hasonlósága alapján idegen, főképpen szláv eredetűnek akarta feltüntetni.

Magát a történeti nyelvrokonságot nem tagadják Czuczorék. Elismerik a román, a germán, a szláv nyelvek összetartozását, közös származását, az árja, az altaji, a sémi nyelvek rokonságát, de a magyar nyelv hovátartozására nem látnak kétségtelen bizonyítékokat. A szótár előszavában azt mondják, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekről hiteles történeti adatok nyomán tudjuk, mily törzsről származtak, mint a román, a germán és a szláv nyelvekről, de más nyelvek nemzedéki fonala az őskor sötét homályában megszakadt, az ilyen nyelvek között csak hasonlítás útján lehet több-kevesebb hasonlóságot megállapítani. Ezen az alapon a nyelvbúvárok a magyar nyelvet az altaji nemzetségbe, a finn-török családba kebelezték. De a szerkesztők azt mondják ez ellen, hogy a történetíróknak eddig nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj mely altaji népekkel van rokonságban, valamint azt sem, hogy nyelvünk melyik altaji nyelvvel van leszármazási viszonyban, ezért véleményük szerint «a magyar és altaji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyílt téren állunk, mint a többiekre nézve» (CzF. Előbeszéd 23—24). A szerkesztők tehát nemcsak a népek, hanem a nyelvek rokonságának megállapításában is a történetírástól várták a döntő bizonyítékokat. HUNFALVY PÁL (NyK. VIII, 320—21) könnyűszerrel bebizonyítja, hogy ellenkezőleg a nyelvtudománynak kell a hiányzó történeti forrásokat pótolni nemcsak a nyelvek, hanem a népek származásának, őskorának kutatásában is.

CZUCZOR és FOGARASI megkísérelték — TELEKI JÓZSEF nyomán elindulva — a magyarnak az indogermán nyelvekkel való rokonítását. BOPP, BENFEY és EICHOFF munkáiból 150 szanszkrit gyököt szemeltek ki és hasonlítottak össze alaphangra és értelemre hasonló magyar gyökökkel, s eredményül azt akarták megállapítani, hogy a hasonló szavak «részint egy ősi, elődibb közös nyelv maradványai, részint az emberi szellem közös természetében alapszanak» (CzF. Előbeszéd 28). Ez a hasonlítás természetesen nem volt egyéb meddő kísérletezésnél.

A szerkesztők a hasonlító nyelvészet legnagyobb hiányának azt tartják, hogy a hasonlított nyelveket nem ismerjük egész terjedelmükben. A magyar nyelvhasználat véleményük szerint mindeddig az adatgyűjtés fokán áll. Csak a különböző nyelvekkel való teljes hasonlítás után lehet dönteni a magyar nyelv rokonságáról. Megemlékeznek Beregszászi Nagy Pálnak és Révainak érdemeiről; az újabb kutatók közül Nagy Jánosnak a sémi, Mátyás Flóriánnak az árja, Repiczky Jánosnak és Ballagi Móricnak az árja, a sémi és az altaji nyelvekkel történt hasonlításait dícsérettel említik. De elismeréssel szólnak a finn és a török hasonlításról is. «Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábíán István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmét és általában helyes irányú munkálkodását, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kíváló figyelmöket» (CzF. Előbeszéd 83), de hozzátesszik, hogy ezeket a szűkebb körű kutatásokat nem tarthatják elegendőnek. Ők sokkal többet akartak. Rokonszenves volt előttük a sémi-árja-altaji rokonság nagy gondolata. A magyart mint eredeti, ősi nyelvet ezek mellé a nagy nyelvtörzsek mellé akarták állítani. SZARVAS GÁBOR bírálata szerint a szerkesztőknek tudniok kellett és tudták is, hogy a legilletékesebb kutatók szerint az árja nyelvek sorában a magyarnak nincs helye, Sajnovicsnak és Gyarmathinak a munkájából pedig meg kellett volna győződnie a magyar nyelv finnugor rokonságáról, de ők «az igazságtól készakarva eltértek s a valótlansághoz szegődtek át» (Nyr. VII, 209). Amint láttuk, CZUCZOR és FOGARASI nem volt ellensége a finnugor rokonságnak, de nem látták azt bebizonyítva, s felfogásuk szerint a magyar nyelv mint eredeti nyelv nem szorítható be egy kis nyelvcsalád szűk kereteibe. Czuczornak és Fogarasinak nem volt helyes fogalma a nyelv történeti fejlődéséről. Ez is oka volt annak, hogy ismételt figyelmeztetések, bíráló észrevételek után sem tudták magukénak fogadni a történeti nyelvtudomány tanításait. Nem látták a hangváltozások következetességét, szabályosságát, sem a szerkezeti elemeknek a nyelvhasználatban való jelentőségét. Az ú. n. leánynyelvekről szólva azt mondják, hogy «az anyanyelv szavaival jobbára úgy bánnak, mint merő lelketlen anyaggal, melyet majd megcsonkítva, majd megtoldva, néha kisímitva, majd összevisszahányva saját szerveikhez és ízlésökhöz idomítanak a nélkül, hogy gyökeiket és képzőiket épségben hagynák, s alapérteményökről öntudatok volna» (CzF. Előbeszéd 24). Ez a felfogás a nyelv történetében nem szabályszerű fejlődést, hanem romlást, zűrzavart lát.

Mint a nyelvhasználatban, ugyanúgy a szófejtésben is GRÓF TELEKI JÓZSEF tanítása irányította CZUCZOR és FOGARASI gondolkozását. De amint a nyelvhasználatban a szanszkrit rokonság bizonyításával Teleki

gondolatát teljesen ki akarták fejteni, ugyanúgy a szóelemzésben is következetesen érvényesíteni akarták az alapelveket. Az 1840-ben kiadott, gróf Teleki József munkáján alapuló nagyszótári utasítás a szófejtésről elég bizonytalanul azt tartja, hogy «a kimondás által a betűk gyakran elcseréltetvén, csaknem lehetetlen a szók valódi eredetéig feljutni, erőtetéssel pedig csaknem minden szót ki lehet a legidegenebb nyelvből is magyarázni. Etymológiát mindazonáltal szótárírónak elhagyni nem szabad: az által világosodik fel nyelvünk története, szavaink értelme, s új szók alkotására csak a szószármaztatás törvényeiből lehet szabályokat venni». Ugyanez az utasítás azt mondja, hogy «a gyökszók eredetéről, a természeti hang után képzeteket kivéve, alig mondhatni valamit, mert az ős régiség homályában vész el» (CzF. Előbeszéd 6). Az Akadémia 1844. évi határozata csak értelmező szótárt kívánt, a szerkesztők az utasítás felfogását követték, amikor az etimológiát felvették a szótárba. Maguk rámutatnak arra, hogy az utasítás szavainál következetesebben akartak eljárni a szóelemzés gyakorlásában, azért elhatározták minden magyar származású szavunk elemzését (CzF. Előbeszéd 7. jegyzet). Meg akarták fejteni az etimológia eszközeivel a magyar nyelv titkát: meg akarták magyarázni szavainak keletkezését. Ennek a nagy célnak elérésére nem lett volna elég sem a régi nyelv vizsgálata, sem a rokon nyelvekkel való hasonlítás. A szerkesztők meggyőződése szerint teljes eredményt csak a szógyökök tanától és a gyökérhangok ősi jelentésének felkutatásától lehetett várni.

Amikor a szerkesztést Czuczor és Fogarasi megkezdték, a magyar szófejtésben ezek az elvek uralkodtak. KRESZNERICS FERENC szótára nem pusztán a betűrend, hanem a kezdőbetűkön belül a gyökérrend szerint sorolja fel a szavakat, de a gyökér megállapításánál tovább nem megy az elemzésben. Sem a gyökök jelentését nem bolygatja, sem a rokon gyököket nem családositja. A gyököket nem elemzi, nem vizsgálja a gyökérhangokat.¹ Annál buzgóbban akarja felderíteni a szavak eredetét KASSAI JÓZSEF szókönyve.² A szavak gyökerét a legmerészebb és legszeszélyesebb elemzéssel állapítja meg, a kielemezett gyököket pedig hangtani vagy jelentésbeli korlátokra való tekintet nélkül rokonítja egymással, s ilyen erőszakos úton következtet valami eredetibbnék képzelt alakra és jelentésre. Elve az elemzésben, hogy a magyarban minden betű más betűvel felcserélhető, csak a hangrendre kell ügyelni. De a hangok jelentése nem szerepel Kassainál sem magyarázó elvként.

¹ KRESZNERICS FERENC, Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I—II. Buda, 1831—32.

² KASSAI JÓZSEF, Származtató s gyökerésző magyar-diák szókönyv. I—V. Pest, 1833—36.

Maga FOGARASI azonban éppen a betűk eredeti jelentésének megfejtésével akarta biztos alapra helyezni a magyar szófejtést A magyar nyelv metaphysicája c. művében. Hogy ebben az időben nyelvészeink milyen fontosnak tartották a hangok jelentésének kérdését, abból látható, hogy többen is igyekeztek Fogarasihoz hasonlóan megoldani, így MÁRTON JÓZSEF, KERÉKES FERENC, ENGEL JÓZSEF, SASKU KÁROLY, GALGÓCZI GÁBOR.¹ Közülük KERÉKES és ENGEL lélektani alapon akarták a betűk eredeti jelentését az ember ősi ösztöneiből magyarázni. Ebben valószínűleg ALMÁSI BALOGH PÁLT követték, aki széleskörű szakirodalmi tájékozottsággal vizsgálta a nyelvnek a lélekhez való viszonyát (PINTÉR, id. m. 11).

A szófejtésnek ezek az elvei a történeti-összehasonlító nyelvészet előtt általánosak voltak a nyugati tudományos irodalmakban is. Ismeretes, hogy a szógyökerekről szóló tanítást a humanista nyelvészek a héber grammatikából tanulták. FULDA és utána ADELUNG az egytagú gyökekben ősi szavakat látott, amelyekből összetétel útján keletkeztek a többtagú szavak (DELBRÜCK, Einleitung⁶ 26—28). A hangok jelentése pedig már PLATON Kratylosában megtalálható, s az ókor grammatikusainak egyik kedvelt szófejtő eszköze volt (THOMSEN, Geschichte der Sprachwissenschaft 11, 24—26). ADELUNG szófejtéseiben szintén szerepel a betűk jelentése. Ez a tanítás fokozatosan visszaszorult a hangutánzó és hangfestő szavak magyarázatára (vö. GOMBOCZ ZOLTÁN: MNy. IX, 385—91), de még HUMBOLT VILMOS is, csatlakozva az előző tudományos felfogáshoz, a hang és a jelentés kapcsolatának magyarázatában egyaránt szerepet tulajdonít az utánzásnak, a jelképes és az analógiás jelölésnek (DELBRÜCK, Einleitung⁶ 54). HEYSE sem tagadja meg egészen a hangok jelentését: a magánhangzóknak érzelmi, a mássalhangzóknak pedig értelmi szerepet tulajdonít.²

¹ MÁRTON JÓZSEF, Értekezés a magyar nyelv eredetéről. Bécs, 1830 (vö. HALÁSZ IGNÁC: NyK. XXXIII, 20). — ENGEL JÓZSEF, A magyar nyelv gyökérszavai. Nyelvtud. pályamunkák II. Buda, 1839. — KERÉKES FERENC, Értekezés és kitérések. Debrecen, 1836 (vö. LOSONCZI ZOLTÁN: Nyr. XLIV, 409—16). — SASKU KÁROLY, Közönséges nyelvtudomány, vagyis nyelvek alaptudománya. Tud. Gyűjt. 1840 (vö. CSÉRY BÁLINT: NyF. LXIII, 20). — GALGÓCZI GÁBOR, A természet rendszere a magyar nyelvben. Magyar nyelvtan. Pest, 1848.

² ZLINSZKY ALADÁR, Művészi hangfestés és hangutánzás. 1937: 11, 17 (különnyomat a Bp. Szemléből). — HEYSE-nek System der Sprachwissenschaft (Berlin, 1856) c. munkája alapján írta RIEDL SZENDE Magyar hangtana (Prága és Lipcse, 1859) bevezetésében «A nyelvtudomány alapfogalmai s elvei» c. tanulmányát. — HALÁSZ IGNÁCnak az az állítása (NyK. XXXIII, 20), hogy Fogarasi, Márton, Kerekes és Sasku Heyse hatása alatt írtak a betűk jelentéséről, valamilyen tévedésből keletkezhett, mert a harmincas években még nem lehet Heyse hatásáról beszélni.

HUNFALVY PÁL 1851-ben a nyelvhasználat elveit és elemeit fejtegetve (AkÉrt. 1851: 78—112) a pozitív történeti kutatást hirdeti, s határozottan elítéli a nyelv filozófiai szemléletét és vizsgálatát. Kimondja, hogy a nyelvtudomány nem ereszkedik azon ködös régiségbe, melyből a nemzetek és nyelvek előjöttek, a nyelv szógyökereiről pedig egyedül a rokon nyelvek vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni. A betűk ősjelentését vagy bölcselmi értékét azonban nem tagadja ilyen határozottan, lehetségesnek tartja nemcsak a hangutánzókbán, hanem más szócsoporthoz is a hang és jelentés bizonyos fokú reális kapcsolatát, de óvatosságra inti a kutatókat: «a' betűk bölcselmi értékét kutató szemlélődés kelleténél tovább ne menjen: mivel a' tudomány a' meglevő nyelveket elemezni tudja, de nyelveket alkotni nem képes. Innen fogalmakban nehezen méríthetem ki akar az *r*, akár az *l* vagy bármely más betűk értékét: sőt azt lehet találni, hogy ugyanazon szóelemek a' legellenkezőbb tulajdonságokat fejezik ki» (uo. 85). Czuczor Hunfalvynak adott válaszában (AkÉrt. 1851: 288—98) ragaszkodik a gyökszók elemzéséhez. Együttal elmondja, hogyan járnak el a szók elemzésében. Először megkeresik a szógyököt, azután összeállítják mindazokat a szavakat, amelyekben az a gyök előfordul. Ha ugyanannak a gyöknek többféle értelmére akadnak, jelentés szerint osztályozzák. Ezután összehasonlítják a magyar gyököt más nyelvek rokon hangú és értelmű szavaival. Eljárásukat a *szarv* szó elemzésén mutatja be. Ennek tiszta gyöke az emelkedést, magasodást, növést, tehát fölfelé mozgást jelentő *r*, segédhanggal *ar*. Ez a gyök van meg a *paré*, *saru*, *part*, *ár*, *szár*, *meredek*, *serdül*, *erdő*, *bérc*, *orom*, *óriás*, *sörény*, *szőr* stb. stb. szavakban, s ugyanezen gyök és értelem van a görög *ῥέας*, a latin *cornu*, a német *horn*, a szláv *roh*, a finn *sarvi* stb. szavakban. Tehát nem a hangoknak filozófiai alapon előre megállapított jelentéséből indulnak ki, hanem a rokon alakú és jelentésű szavaknak összegyűjtése és vizsgálata alapján jutnak el a hangok jelentésének megállapításához. Csak az eljárás változott, az eredmény ugyanaz maradt. Erre az eljárásra hivatkozva mondhatta FOGARASI a szótár végszavában, hogy a bölcselmi és metafizikai elveket teljesen mellőzték, legfeljebb indukció útján és csak a magyar nyelvre vonatkozólag érintettek egyet-mást. Ugyanezt az eljárást részletezi a szótár előszava, s ugyanez látható a szótár cikkeiben is.

HALÁSZ IGNÁC szerint a nagyszótár szerkesztői az etimológia birodalmában némi módosítással KASSAI elveinek hódoltak, KASSAI hatása alatt újták a maguk szófejtéseit (vö. NyK. XXXIII, 15). Kétségtelen, hogy mind a két szótár magából a mai magyar nyelvből akarja megfejteni eredeti szavainkat a hangalaknak és a jelentésnek elemeire bontásával. Csakhogy KASSAI teljesen szabadon bánik a hangokkal és a

jelentéselemekkel, tetszése szerint kapcsolja össze a legkülönbözőbb alakú és jelentésű szavakat. Czuczor és Fogarasi igyekeznek bizonyos fokú módszeres eljárást követni. A gyökerek megállapításában csak a rokonszervi hangok kapcsolatára építenek, s figyelembe veszik a jelentések különbségét is. Czuczor és Fogarasi kétségtelenül használta Kassai szótárát. Egyező magyarázatok találhatók mind a két szótárban. Megegyeznek abban is, hogy egyaránt ADELUNG szótárát tartották mintának. MELICH JÁNOS annak a bebizonyítása után, hogy Révai nem Adelungtól tanulta nyelvtudományát, rámutatott arra, hogy Adelung magyar követői közé kell sorolni VERSEGHYt, KASSAIT, CZUCZORT és FOGARASIT.¹ Adelungnak híve volt GRÓF TELEKI JÓZSEF is, aki mind a két nyelvészeti munkájában többször is hivatkozik Adelung tanításaira, szótárát pedig az egész európai irodalomban legjobb szótárnak tartja. Teleki útmutatása alapján vették mintául a mi szótáríróink Adelungot. De sem Teleki, sem Czuczor és Fogarasi nem utánozták mindenben Adelungot, több kérdésben Adelungtól független vagy éppen vele ellentétes nézeteket vallottak. A nagyszótárban nemcsak Adelung hatását lehet látni. Forgatása közben találkozunk BOPP, BENFEY, POTT, HEYSE, SCHLEICHER, CURTIUS, SCHOTT, GABELENTZ és más nagytekintélyű nyelvészek nevével. De csak adatokat vagy egyes szavakra vonatkozó, a szótárban elszigetelten maradó nézeteket merítettek a munkáikból. Ugyanígy jártak el a történeti-összehasonlító nyelvészet magyar képviselőivel is: adataikat részben felhasználták, de nyelvtudományi felfogásukat nem tették magukévá.

CZUCZOR és FOGARASI végig híven kitartottak a filozófiai nyelvtudomány mellett, mert az volt a szilárd meggyőződésük, hogy ennek a tudománynak segítségével tehetnek legnagyobb szolgálatot a magyar nyelvnek s a magyar nemzetnek.

Amikor az utolsó kötet 1874-ben megjelent, az Akadémia TOLDY FERENCnek a szerkesztők munkáját meleg szavakkal méltató előterjesztésére a nagy mű elkészültét emlékéremmel örökítette meg.² Az emlékérmét a szerkesztők arcképe díszíti, de nemcsak a szerkesztők munkáját örökíti meg az érem, hanem jelképe annak is, hogy az Akadémia megoldotta egy nagy feladatát, amelyre alaprajza is kötelezte: elkészíttette a magyar nyelv nagyszótárát, s evvel beteljesítette a magyarság jobb-jainak száz éven keresztül ápolta vágyát.

De ebben az időben már lehanyatlott a filozófia nagy tekintélye, s helyét a természettudományok foglalták el. A nyelvtudományban is

¹ MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya. NyÉrt. XX/4: 32.

² Vö. AkÉrt. 1874: 121—2, 133—6.

idejét multa a nyelvbölcselet. A történeti és rokonnyelvi adatok vizsgálatára építő, friss lendületű történeti-összehasonlító nyelvtudomány tört diadalra. Az új tudományos felfogás vezérei kemény bírálatban mondták el véleményüket a nagyszótárról. Előbb HUNFALVY PÁL bírálta 1870-ben (NyK. VIII, 302—24), majd 1878—79-ben SZARVAS GÁBOR (Nyr. VII—VIII). Mind a két bírálat a szótárnak azokkal az elveivel harcol, amelyekkel szemben a történeti-összehasonlító nyelvészetnek ki kellett vívnia a maga igazát: Hunfalvy és Szarvas támadták a nyelvészet filozófiai felfogását, a szavaknak bármely nyelv szavaival való hasonlítását, az idegen eredetű szavak visszahódítását, a gyökök és a gyökérhangok jelentése alapján űzött szófejtést. A támadás során csak mellékesen érintették, hogy ez a szótár nemcsak etimológiai, hanem értelmező szótár is. A szótár bírálói — amint SZINNYEI JÓZSEF találóan mondja — «elmulasztották elismerni, hogy értelmező része jó».¹ Első nagyszótárunk szófejtő része, mint a régi nyelvbölcseleti irány terméke, teljesen elavult. De maga a munka, mint a XIX. század közepének köznyelvi és irodalmi szókincsét magában foglaló, eladdig legteljesebb és a szavakat igen jól értelmező szótárunk, nyelvtudományi irodalmunk nagyértékű forrásai közé tartozik.

SÁGI ISTVÁN.

¹ SZINNYEI JÓZSEF, A M. Tud. Akadémia és a magyar nyelvtudomány. A M. Tud. Akad. első évszázada I, 18.